МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет плодоовочівництва, екології та захисту рослин
Кафедра екології та безпеки життєдіяльності

ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ
«___»_____2025 року
Зав. кафедри, к. с.-г. н., доцент
_____Ольга ВАСИЛЕНКО

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
магістра

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Виконав: студент ІІ курсу, групи 11м-з-ек
Спеціальності Е2 Екологія
освітньо-професійної програми
Екологія
Василь СУХОЯРСЬКИЙ
Керівник: Наталія ГНАТЮК

Умань – 2025

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВТО — Всесвітня туристична організація (UNWTO)

ВВП — Валовий внутрішній продукт

ГДК — Гранично допустима концентрація (забруднюючих речовин)

ГДРН — Гранично допустиме рекреаційне навантаження

ДАРТ — Державне агентство розвитку туризму України

ЄСВ — Єдиний соціальний внесок

НПП — Національний природний парк

ОТГ — Об’єднана територіальна громада

ПЗФ — Природно-заповідний фонд

ПАР — Поверхнево-активні речовини (хімічні сполуки у миючих засобах)

РЛП — Регіональний ландшафтний парк

ТПВ — Тверді побутові відходи

ФОП — Фізична особа-підприємець

ЗМІСТ Стор.

ВСТУП 7

РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ЕКОТУРИЗМУ: СТАНОВЛЕННЯ І СУЧАСНА КОНЦЕПЦІЯ (огляд літератури) 10

1.1. Стан та розвиток екологічного туризму в Україні 11

1.2.Види екологічного туризму в Україні

1.3.Національні парки, заповідники і резервації

РОЗДІЛ 2. УМОВИ, ОБ'ЄКТИ ТА МЕТОДИ ПРОВЕДЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ 14

2.1. Методи збору та аналізу інформації про екотуризм – статистичні, картографічні, соціологічні, експертні методи 16

2.2. Інструменти оцінювання сталості екотуристичних територій – індекси, показники, моделі моніторингу

2.3. Охорона праці та безпека життєдіяльності 17

РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ ЕКОТУРИЗМУ НА НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ 18

3.1. Негативний вплив екологічного туризму на навколишнє середовище 18

3.1.1. Забруднення компонентів біосфери: вода, повітря, ґрунти 28

3.1.2. Вплив на біорізноманіття: флора та фауна. 30

3.1.3. Соціально-економічні конфлікти та управлінські проблеми. 33

3.2. Географія «дикого» екотуризму в Україні: просторовий аналіз та трансформація потоків. 34

3.3. Туризм і екологія: діалектика взаємозв'язку та механізми системної взаємодії 38

3.4. Організація екотуризму як системи захисту довкілля.

РОЗДІЛ 4. ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ 47

ВИСНОВКИ 34

ПРОПОЗИЦІЇ 35
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 36
ДОДАТКИ 40

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасних умовах розвитку туристичної сфери одним із найбільш перспективних напрямів виступає екологічний туризм. Екотуризм передбачає подорожі та відвідування природних територій із мінімальним негативним впливом на довкілля, тому його часто називають «м'яким туризмом». На відміну від традиційних видів туризму, він поєднує рекреаційну діяльність із дотриманням вимог природоохоронного законодавства, сприяє збереженню природних ресурсів та забезпечує раціональне використання територій.

Важливою особливістю екотуризму є активне залучення місцевих жителів. Населення, проживаючи на заповідних територіях, зберігає традиційні види господарювання, підтримує сталий режим природокористування та отримує додаткові доходи від обслуговування туристичних потоків. Це є важливим чинником соціально-економічного розвитку регіонів, особливо в міжсезоння. Екотуризм сприяє розвитку суміжних видів діяльності — виробництва сувенірної продукції, локальних ремесел, сервісних послуг, покращенню якості комунікацій та туристичної інфраструктури, підвищенню транспортної доступності територій.

Крім того, поширення екотуристичної діяльності стимулює інвестиційну активність, збільшує податкові надходження, створює додаткові джерела фінансування національних парків і природних заповідників за рахунок туристичних зборів, спонсорської допомоги та концесій. На регіональному рівні формуються передумови для створення нових робочих місць, розв'язання проблеми зайнятості населення та утримання молоді в сільській місцевості.

Україна має значний природний потенціал для розвитку екотуризму — різноманітні ландшафти, унікальні природні комплекси, велику кількість територій, що не зазнали інтенсивної урбанізації чи агровиробництва. Однак, попри це, частка екологічного, етнічного, освітнього та мисливського туризму в структурі організованого в'їзного туризму залишається низькою і становить

менше 10 %, тоді як у більшості європейських країн цей показник сягає 30 %. Така диспропорція свідчить про невикористаний потенціал галузі та необхідність наукового обґрунтування шляхів її розвитку.

У зв'язку з цим особливо актуальним є комплексне вивчення передумов, проблем та перспектив розвитку екологічного туризму в Україні, аналіз факторів, що стримують його становлення, а також формування стратегії сталого використання природних територій для розвитку екотуристичної діяльності.

Метою даної роботи є комплексне дослідження сучасного стану та проблем розвитку екологічного туризму в Україні із урахуванням вітчизняного та зарубіжного досвіду, з метою виявлення ключових бар'єрів і визначення перспективних напрямів удосконалення екотуристичної діяльності, а також оцінки її впливу на навколишнє природне середовище.

Для досягнення поставленої мети в роботі передбачено виконання таких завдань:

1. Проаналізувати теоретичні засади екологічного туризму, зокрема його сутність, принципи, функції та еволюцію розвитку.
2. Визначити сучасний стан екологічного туризму в Україні та оцінити основні тенденції його формування.
3. Дослідити міжнародний досвід розвитку екотуризму та виокремити практики, що можуть бути адаптовані до українських умов.
4. Виявити ключові проблеми та бар'єри, що стримують розвиток екологічного туризму в Україні на державному, регіональному та місцевому рівнях.
5. Проаналізувати вплив екотуристичної діяльності на природне середовище та визначити умови мінімізації негативних екологічних наслідків.
6. Оцінити потенціал природних територій України для розвитку екотуризму та визначити найбільш перспективні напрямки його розширення.

7. Обґрунтувати перспективи та шляхи вдосконалення екологічного туризму в Україні, включаючи організаційні, економічні та екологічні механізми.

8. Сформулювати рекомендації щодо сталого розвитку екологічного туризму та підвищення його конкурентоспроможності.

Наукове значення одержаних результатів полягає у поглибленні теоретичних засад розвитку екологічного туризму як важливого напряму сталого природокористування. У роботі уточнено зміст поняття «екологічний туризм», розкрито його роль у соціально-економічному та екологічному розвитку територій, систематизовано чинники, що впливають на формування екотуристичного потенціалу країни. Проведений аналіз міжнародного досвіду сприяє розширенню наукових підходів до управління природоохоронними територіями та інтеграції принципів сталого розвитку у туристичну сферу.

Практичне значення полягає у можливості використання отриманих результатів для вдосконалення державної та регіональної політики у сфері екотуризму. Запропоновані у дослідженні підходи та рекомендації можуть бути застосовані органами місцевого самоврядування, адміністраціями національних парків і природних заповідників, туристичними операторами та інвесторами при розробленні стратегій розвитку екотуристичних територій. Матеріали роботи можуть бути використані у підготовці навчальних курсів із туризму, екології та регіонального розвитку, а також при плануванні практичних заходів щодо підвищення екологічної привабливості територій та формування конкурентоспроможних екотуристичних продуктів.

Об’єкт дослідження: процеси розвитку екологічного туризму в Україні в контексті сучасних соціально-економічних та екологічних умов.

Предмет дослідження: стан, проблеми та перспективи розвитку екологічного туризму в Україні, його вплив на природне середовище, а також механізми та інструменти вдосконалення екотуристичної діяльності з урахуванням вітчизняного та зарубіжного досвіду.

Апробація дипломної роботи відбулась на Всеукраїнській студентській

науковій конференції, приуроченій 150-річчю від дня народження видатного вченого і педагога у галузі бджільництва Корабльова Іполіта Івановича, що відбулась 22 квітня 2021 р. в м. Умань (Додаток А).

РОЗДІЛ 1
ПОНЯТТЯ ЕКОТУРИЗМУ: СТАНОВЛЕННЯ І СУЧАСНА КОНЦЕПЦІЯ (огляд літератури)

1.1. Стан та розвиток екологічного туризму в Україні. Сучасний стан розвитку екологічного туризму в Україні характеризується складним переплетінням потужного ресурсного потенціалу та низки системних проблем, що стримують його трансформацію у високорентабельну галузь національної економіки. Україна, займаючи вигідне геополітичне положення в центрі Європи, володіє унікальними природно-рекреаційними ресурсами, які є базисом для розгортання екотуристичної діяльності. Аналіз вітчизняного ринку туристичних послуг свідчить, що екологічний туризм поступово виокремлюється з нішевого сегмента, набуваючи рис масового попиту, особливо в умовах переорієнтації туристичних потоків на внутрішній ринок. Проте, на думку провідних фахівців галузі, цей розвиток відбувається екстенсивно, часто хаотично та без належного нормативно-правового забезпечення, що створює загрози для збереження біорізноманіття [1].

Основним полігоном для розвитку екологічного туризму в Україні є об’єкти природно-заповідного фонду (ПЗФ). Станом на сьогодні мережа ПЗФ України охоплює біосферні та природні заповідники, національні природні парки (НПП), регіональні ландшафтні парки, заказники та пам’ятки природи. Саме національні природні парки, згідно із Законом України «Про природно-заповідний фонд України», виконують рекреаційну функцію як одну з пріоритетних. Такі об’єкти, як НПП «Синевир», Карпатський НПП, НПП «Подільські Товтри» та Шацький НПП, вже сформували впізнавані туристичні бренди та приймають левову частку організованих екотуристів. Дослідники зазначають, що рекреаційна діяльність у межах цих територій стає важливим джерелом наповнення спеціальних фондів установ ПЗФ, що дозволяє частково компенсувати дефіцит державного фінансування природоохоронних заходів [2].

Географія екологічного туризму в Україні є нерівномірною. Беззаперечним лідером залишається Карпатський регіон (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька області), де зосереджено найбільшу кількість лісових масивів, гірських ландшафтів та джерел мінеральних вод. Тут сформовано розгалужену мережу екологічних стежок, маркованих туристичних маршрутів та об'єктів розміщення, орієнтованих на принципи сталості. Другим за значенням ареалом є Полісся (Волинська, Рівненська, Житомирська, Чернігівська області), яке приваблює туристів водно-болотними угіддями та лісовими екосистемами. Водночас, значний потенціал має і лісостепова зона, зокрема Черкащина (Холодний Яр, Трахтемирів) та Поділля (Дністровський каньйон), де природні атракції органічно поєднуються з історико-культурними пам'ятками. Однак, степова зона та узбережжя морів, які традиційно були центрами рекреації (зокрема, Біосферний заповідник «Асканія-Нова», Кінбурнська коса, Джарилгач), наразі зазнали катастрофічного впливу внаслідок бойових дій та тимчасової окупації, що фактично виключило їх з туристичного обігу та поставило під загрозу знищення унікальні екосистеми [3].

Важливою проблемою, що ускладнює аналіз стану галузі, є термінологічна невизначеність та відсутність окремого закону про екологічний туризм. У вітчизняній практиці часто відбувається підміна понять, коли під вивіскою «екотуризму» пропонується класичний сільський зелений туризм (відпочинок у садибах) або ж активний відпочинок (джипінг, катання на квадроциклах), який завдає шкоди довкіллю. Науковці М.Й. Рутинський та П.О. Горішевський наголошують на необхідності чіткої сертифікації екотуристичних продуктів відповідно до європейських стандартів, що дозволить відокремити справжній екотуризм від «грінвошингу» [4]. Відсутність єдиних національних стандартів маркування екологічних стежок та облаштування рекреаційних зон також гальмує інтеграцію української туристичної інфраструктури до загальноєвропейської мережі.

Суттєвим чинником, що змінив ландшафт екологічного туризму в Україні, стала повномасштабна війна, розпочата у 2022 році. Вплив військових дій на галузь є двоїстим. З одного боку, відбулося значне скорочення в'їзного туризму, руйнування інфраструктури, замінування величезних площ лісів та прибережних зон, що зробило їх недоступними для відвідування. Екологи фіксують масштабні випадки екоциду, що вимагатиме десятиліть на відновлення природних комплексів. З іншого боку, відбулася переорієнтація попиту на внутрішній ринок. У відносно безпечних регіонах (Карпати, західна частина Лісостепу) спостерігається зростання інтересу до короткотривалих подорожей на природу, які розглядаються населенням як засіб психологічної реабілітації та зняття стресу. Формується новий напрям – реабілітаційний екотуризм, спрямований на відновлення ментального здоров'я військовослужбовців та цивільних осіб, постраждалих від війни, через контакт з природою (лісотерапія, іпотерапія, бердвотчинг) [5].

Інфраструктурне забезпечення екологічного туризму в Україні залишається на стадії розвитку. Хоча останніми роками спостерігається позитивна динаміка у створенні візит-центрів при національних парках, облаштуванні оглядових майданчиків та місць для кемпінгу, загальний рівень сервісу часто не відповідає очікуванням вибагливого туриста. Одним із сучасних трендів, що набирає обертів, є розвиток глемпінгів (*glamping*) – комфортабельних кемпінгів, які дозволяють туристам перебувати безпосередньо в природному середовищі без відмови від звичних зручностей. Цей формат є перспективним, оскільки він мінімізує капітальне будівництво в охоронних зонах та відповідає принципам екологічності. Також активізується процес кластеризації - об'єднання зусиль місцевих громад, бізнесу та адміністрацій ПЗФ для створення комплексного туристичного продукту. Прикладом успішного кластеру може слугувати ініціатива «Еко-Карпати» або розвиток туристичних дестинацій у долині Дністра [6].

Цифровізація також вносить корективи у розвиток галузі. В Україні активно створюються віртуальні тури заповідними територіями, мобільні

додатки з картами екологічних стежок, QR-навігація на маршрутах. Це не лише підвищує комфорт подорожі, але й виконує важливу екопросвітницьку функцію, дозволяючи туристам отримувати інформацію про флору та фауну без залучення гіда. Державне агентство розвитку туризму України (ДАРТ) останніми роками активізувало промоцію національних природних парків як туристичних магнітів, що сприяє популяризації культури екологічного відпочинку серед українців. Однак, експерти зауважують, що без вирішення питань поводження з твердими побутовими відходами на туристичних маршрутах та очищення стічних вод у рекреаційних зонах, подальше зростання потоку туристів може призвести до деградації ландшафтів [7].

Перспективи розвитку екологічного туризму в Україні тісно пов'язані з євроінтеграційними процесами. Приєднання України до програми LIFE та імплементація директив ЄС щодо збереження оселищ (Смарагдова мережа) відкриває можливості для залучення грантових коштів на розвиток сталої туристичної інфраструктури. Стратегічним вектором розвитку має стати перехід від споживацької моделі використання рекреаційних ресурсів до моделі сталого управління дестинаціями, де громади є прямими бенефіціарами збереження природи. Це вимагає посилення співпраці між адміністраціями об'єктів ПЗФ та місцевими органами самоврядування, зокрема в контексті децентралізації. Об'єднані територіальні громади (ОТГ) поступово усвідомлюють, що унікальні природні об'єкти на їхній території є цінним активом, який за умови розумного управління може генерувати постійний дохід та створювати робочі місця.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що екологічний туризм в Україні перебуває на етапі якісної трансформації. Попри значні виклики, пов'язані з війною, економічною нестабільністю та недосконалістю законодавства, галузь демонструє високу адаптивність. Зростання внутрішнього попиту, формування культури відповідального відпочинку та впровадження інноваційних форм організації дозвілля створюють передумови для того, щоб у повоєнний період екотуризм став одним із драйверів відновлення

регіональних економік та інструментом збереження унікальної природної спадщини України.

1.2. **Види екологічного туризму в Україні**. Типологія екологічного туризму в Україні є складним та багатогранним питанням, що зумовлено як різноманітністю природно-рекреаційного потенціалу країни, так і відсутністю уніфікованої нормативно-правової класифікації. У науковій літературі існує плюралізм підходів до виокремлення видів екотуризму, які базуються на різних критеріях: мотивації подорожуючих, інтенсивності впливу на довкілля, способі пересування та головному об'єкті відвідування. Вітчизняні дослідники, зокрема О.Ю. Дмитрук та О.О. Любіцева, пропонують розглядати структуру екотуризму через дихотомію «жорсткого» (*hard ecotourism*) та «м'якого» (*soft ecotourism*) туризму, де перший орієнтований на вузьке коло підготовлених ентузіастів, готових до польових умов заради наукового пізнання, а другий – на широкий загал туристів, які прагнуть поєднати комфортний відпочинок із поверхневим ознайомленням з природою [1]. На основі цього базового поділу в Україні сформувалася розгалужена система видів екотуристичної діяльності, яка динамічно розвивається та адаптується до сучасних вимог ринку.

Одним із пріоритетних та найбільш наукомістких видів є **науковий екотуризм**. В Україні він реалізується переважно на базі природних заповідників та у заповідних зонах національних природних парків. Цей вид діяльності передбачає участь туристів у польових дослідженнях, моніторингу популяцій рідкісних видів флори і фауни, а також волонтерську допомогу науковцям. Специфічним підвидом, що набуває популярності останніми роками, є бердвотчинг (*birdwatching*) – спостереження за птахами. Україна має значний потенціал для цього напряму, особливо в межах Азово-Чорноморського екологічного коридору та у долинах великих річок (Дніпро, Дністер, Прип'ять). До початку повномасштабного вторгнення популярними локаціями для орнітологічних турів були Дунайський біосферний заповідник та Кінбурнська коса. Нині центр тяжіння змістився до НПП «Прип'ять-

Стохід» та заповідників Полісся, де іноземні та вітчизняні туристи мають змогу спостерігати за міграцією птахів у природному середовищі [2]. Науковий екотуризм, попри свою відносну нечисельність (нішовість), відіграє ключову роль у формуванні екологічної свідомості та залученні грантових коштів на природоохоронні цілі.

Найпоширенішим видом в Україні є **пізнавальний (екскурсійний) екотуризм**. Його сутність полягає у відвідуванні природних об'єктів з метою розширення світогляду, естетичної насолоди та ознайомлення з унікальними ландшафтами. Інфраструктурною основою для цього виду виступають екологічні стежки та марковані туристичні маршрути, мережа яких активно розбудовується в усіх регіонах держави. Класичними прикладами є маршрути до високогірних озер Карпат (Синевир, Несамовите), скельних масивів (Скелі Довбуша, Тустань) чи каньйонів (Дністровський, Буцький). Важливою особливістю українського пізнавального екотуризму є його тісна інтеграція з етнографічним компонентом. Як зазначає М.Й. Рутинський, в Україні природні атракції невіддільні від культурного ландшафту, тому екотури часто включають елементи ознайомлення з традиційним природокористуванням, народними промислами та міфологією [3]. Це дозволяє говорити про формування комплексного еко-етнографічного продукту, який є висококонкурентним на внутрішньому ринку.

Окрему нішу займає **активний (рекреаційний) екотуризм**, який передбачає активні способи пересування без використання моторизованих засобів, що забруднюють довкілля. До цього сегмента належать пішохідний туризм (трекінг), велотуризм, водний туризм (сплави на байдарках, каяках, катамаранах), кінний туризм та спелеотуризм. Слід чітко розмежовувати активний екотуризм і спортивний туризм: якщо метою спортивного туризму є подолання перешкод і досягнення результату, то метою активного екотуризму є спілкування з природою через помірне фізичне навантаження. В Україні цей вид є надзвичайно популярним: сплави Дністровським каньйоном, Південним Бугом чи Десною, веломаршрути по лісових масивах Полісся та Карпат,

спелеотури в печери Тернопільщини (Оптимістична, Млинки) залучають тисячі відвідувачів щороку. Водночас, екологи наголошують на проблемі нерегульованого джипінгу та використання квадроциклів у заповідних зонах, що помилково позиціонується деякими операторами як екотуризм, хоча насправді завдає непоправної шкоди ґрунтовому покриву та фауні, і має бути викоріненим із практики сталого туризму [4].

Значний сегмент ринку займає **сільський екологічний туризм (агроекотуризм)**. В умовах України, де збереглися традиційні форми господарювання та автентичний сільський уклад, цей вид виступає «містком» між урбанізованим населенням та природою. Агроекотуризм передбачає проживання в сільській місцевості, споживання екологічно чистих продуктів та участь у сільськогосподарських роботах, що поєднується з пішими прогулянками околицями. Цей вид є соціально значущим, оскільки він стимулює економічний розвиток депресивних сільських територій та сприяє збереженню агробіорізноманіття. Останнім часом набуває поширення концепція «еко-ферм» та «еко-садиб», які пропонують не просто нічліг, а й освітні програми з пермакультури, органічного землеробства та відновлюваних джерел енергії [5].

Інноваційним напрямом, що почав формуватися в Україні відносно недавно, є **терапевтичний (реабілітаційний) екотуризм**. Цей вид базується на використанні цілющих властивостей природних ландшафтів для відновлення психофізичного здоров’я людини. В умовах повномасштабної війни та пов’язаного з нею хронічного стресу населення, запит на такі послуги стрімко зростає. Сюди відносять лісові купання (*shinrin-yoku*), ландшафтотерапію, іпотерапію та ретрит-тури у віддалені куточки природи без доступу до зв’язку (*digital detox*). Українські Карпати та лісові зони Поділля стають центрами розвитку ретрит-центрів, які позиціонують себе як екологічні осередки відновлення. Дослідники прогнозують, що в повоєнний період саме цей вид екотуризму стане домінуючим у контексті реабілітації ветеранів та постраждалих цивільних [6].

Також варто виокремити **волонтерський екотуризм**, який є формою «подорожей зі змістом». Туристи-волонтери власним коштом приїжджають на природоохоронні території для виконання робіт з облаштування стежок, прибирання сміття, посадки лісу чи допомоги у догляді за тваринами. Хоча в Україні цей рух ще не набув такого розмаху, як у країнах Західної Європи чи США, існують успішні кейси співпраці громадських організацій з об'єктами ПЗФ (наприклад, акції з порятунку амфібій, маркування маршрутів у Горганах). Цей вид туризму має найвищий рівень екологічної свідомості та виховного впливу.

Геологічний туризм або **геотуризм** також розглядається як складова екологічного туризму, спрямована на пізнання геологічної історії Землі. Україна володіє унікальними геологічними пам'ятками: гранітні каньйони Українського кристалічного щита, карстові печери, грязьові вулкани (Керченський півострів, наразі окупований), базальтові стовпи Рівненщини. Розвиток геопарків (наприклад, проєкт геопарку «Дністровський каньйон») свідчить про спроби інституалізації цього напряму та інтеграції його у європейську мережу геопарків ЮНЕСКО.

Аналіз видового різноманіття екологічного туризму в Україні свідчить про тенденцію до гібридизації форм. У чистому вигляді «науковий» чи «активний» екотуризм зустрічається рідко. Сучасний український турпродукт зазвичай є комплексним: маршрут передбачає проходження водної ділянки на байдарках або катамаранах (активний компонент), слухати розповідь гіда про геологію каньйону (пізнавальний компонент), спостерігати за чаплями (бердвотчинг) та розміщення туристів у спеціалізованих зонах (кемпінгах) або комфортабельних еко-модулях (глемпінгах) (комфортний екотуризм). Така синергія дозволяє задовольнити потреби різних цільових аудиторій та подовжити тривалість туристичного сезону. Однак, неконтрольований розвиток деяких видів, зокрема масового пікнікового відпочинку під виглядом екотуризму, створює загрозу рекреаційної дигресії ландшафтів. Тому подальша еволюція видів екотуризму в Україні має відбуватися під суворим

контролем допустимих рекреаційних навантажень та за умови дотримання принципів сталого розвитку, закріплених у міжнародних та національних стратегічних документах.

1.3. **Національні парки, заповідники і резервації**. Інституційною та просторовою основою розвитку екологічного туризму у світі та в Україні є мережа особливо охоронюваних природних територій. Саме в межах цих об'єктів забезпечується збереження еталонних та унікальних природних комплексів, які виступають головним ресурсом для екотуристичної діяльності. Світова практика, узагальнена Міжнародним союзом охорони природи (IUCN), розрізняє кілька категорій природоохоронних територій, кожна з яких має свій режим доступу та допустимі види рекреації. В українському законодавстві ці категорії об'єднані поняттям «природно-заповідний фонд» (ПЗФ), структура та режим використання якого визначаються Законом України «Про природно-заповідний фонд України». Розуміння відмінностей між національними парками, природними заповідниками та іншими резерватами є критично важливим для організації екотуризму, оскільки саме правовий статус території диктує правила гри для організаторів подорожей [1].

Ключовим елементом системи екологічного туризму є **національні природні парки (НПП)**. Згідно з класифікацією IUCN (категорія II), це природоохоронні території, створені для захисту екосистем і рекреаційних цілей. В Україні НПП є поліфункціональними установами, головна мета яких — не лише збереження природи, але й створення умов для організованого відпочинку населення. Специфікою національних парків є функціональне зонування території, яке дозволяє розвести в просторі конфліктуючі інтереси охорони природи та туризму. Зазвичай виділяють чотири зони: заповідну (доступ сторонніх заборонено), зону регульованої рекреації (дозволено короткостроковий відпочинок, екологічні стежки), зону стаціонарної рекреації (розміщення готелів, кемпінгів) та господарську зону. Саме зона регульованої рекреації є основним плацдармом для екотуризму, де прокладаються марковані маршрути та встановлюються інформаційні стенди. Дослідники В.

І. Гетьман та С. М. Стойко наголошують, що національні парки є найбільш гнучкою та ефективною моделлю для впровадження екотуризму, оскільки вони мають власний штат фахівців з рекреації та екоосвіти [2].

Іншою, більш суворою формою охорони природи є **природні заповідники** (в міжнародній класифікації — категорія I, *Strict Nature Reserve*). Згідно із законодавством, у природних заповідниках забороняється будь-яка господарська діяльність, що суперечить їх цільовому призначенню, а втручання людини в природні процеси має бути мінімальним. Це створює певну колізію для розвитку туризму. Проте, сучасні тенденції та зміни до законодавства дозволяють організовувати в межах охоронних зон заповідників еколого-освітню діяльність. Туризм тут можливий лише у формі проведення екскурсій екологічними стежками у супроводі працівників заповідника, без ночівлі та вільного пересування. Така модель називається «науковим» або «освітнім» екотуризмом. Яскравим прикладом є заповідник «Горгани» або природний заповідник «Медобори», де доступ туристів суворо лімітований [3].

Особливе місце в глобальній системі охорони природи займають **біосферні резервати (заповідники)**. Це території міжнародного значення, включені до Всесвітньої мережі біосферних резерватів у рамках програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» (MAB). Концепція біосферного резервату ідеально відповідає принципам сталого розвитку, оскільки вона передбачає наявність трьох зон: ядра (сувора охорона), буферної зони (можлива наукова та освітня діяльність) і транзитної зони або зони співробітництва. Саме транзитна зона, де проживає місцеве населення і ведеться господарська діяльність, є простором для впровадження моделей сталого екотуризму. Тут туризм розглядається як інструмент економічної підтримки місцевих громад, що стимулює їх зберігати ядро резервату. В Україні функціонують такі відомі біосферні резервати, як Карпатський, Чорноморський, Дунайський та «Асканія-Нова» (останні три наразі перебувають у зоні високого ризику через

військові дії). Статус біосферного резервату підвищує престиж території на міжнародному ринку та приваблює іноземних екотуристів [4].

Термін **«резервації»** у контексті вітчизняного природоохоронного законодавства використовується рідко, частіше вживаються поняття «резервати» або «заказники» (Habitat/Species Management Area). Заказники можуть бути загальнозоологічними, ботанічними, ландшафтними тощо. Їхня особливість полягає в тому, що на цих територіях охороняються не всі компоненти природи, а лише окремі види або об'єкти, а господарська діяльність обмежена лише в тій мірі, в якій вона шкодить об'єкту охорони. Заказники є найбільш масовою категорією ПЗФ в Україні. Для екотуризму вони цікаві тим, що режим доступу до них є більш ліберальним, ніж у заповідниках, що дозволяє розвивати там пішохідний та велосипедний туризм, бердвотчинг та фотополювання. Однак, відсутність адміністрації безпосередньо на території заказників часто призводить до проблем з неконтрольованим засміченням та вандалізмом [5].

Важливим аспектом функціонування усіх вищезгаданих територій є менеджмент відвідувачів. Світовий досвід, описаний у працях П. Іглса та С. Маккула, свідчить, що простого оголошення території національним парком чи резерватом недостатньо. Необхідна розробка планів управління, які включають оцінку рекреаційної місткості ландшафтів (Limits of Acceptable Change – LAC). Перевищення допустимого навантаження перетворює екотуризм на фактор деградації природи. В Україні ця проблема стоїть особливо гостро для популярних об'єктів (наприклад, озеро Синевир чи Говерла), де в пікові сезони потік туристів загрожує цілісності екосистем. Тому сучасна стратегія розвитку заповідної справи передбачає не лише розширення площ ПЗФ, але й впровадження європейських стандартів облаштування туристичної інфраструктури, яка б каналізувала потоки відвідувачів та мінімізувала їхній вплив на дику природу [6].

Таким чином, національні парки, заповідники та інші категорії резерватів формують каркас для розвитку екологічного туризму. Вони виконують

подвійну функцію: з одного боку, зберігають ресурсний потенціал (біорізноманіття), а з іншого – надають послуги з рекреації та екологічної освіти. Успішний розвиток екотуризму можливий лише за умови чіткого дотримання правового режиму цих територій та пошуку балансу між інтересами охорони природи та потребами суспільства у відпочинку.

РОЗДІЛ 2
УМОВИ, ОБ'ЄКТИ ТА МЕТОДИ ПРОВЕДЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

2.1. Методи збору та аналізу інформації про екотуризм – статистичні, картографічні, соціологічні, експертні методи. Достовірність результатів магістерського дослідження безпосередньо залежить від якості зібраної інформаційної бази та коректності застосованих аналітичних інструментів. Для всебічного вивчення потенціалу екологічного туризму та розробки шляхів його оптимізації у роботі використано комплекс взаємодоповнюючих методів збору та обробки даних, які умовно можна поділити на чотири групи: статистичні, картографічні, соціологічні та експертні. Вибір саме цих методів зумовлений специфікою об'єкта дослідження, який вимагає поєднання кількісних показників (економіка, потоки) з якісними характеристиками (враження туристів, експертні оцінки) та просторовим аналізом.

Статистичний метод є базовим інструментом для кількісного аналізу стану галузі. У процесі роботи здійснювався збір, обробка та інтерпретація офіційних даних Державної служби статистики України, звітів управлінь культури та туризму обласних державних адміністрацій, а також фінансово-економічних показників діяльності об'єктів природно-заповідного фонду. Застосування методів статистичного спостереження, групування та розрахунку узагальнюючих показників (середніх величин, індексів росту) дозволило виявити динаміку туристичних потоків, сезонність відвідування рекреаційних зон та структуру доходів від надання туристичних послуг. Крім того, статистичний аналіз кліматичних даних (температура, опади, вітровий режим) був використаний для визначення тривалості комфортного періоду для організації пішохідних та водних маршрутів [1].

Невід'ємною складовою географічного дослідження є **картографічний метод**, який дозволяє візуалізувати просторові закономірності розвитку екотуризму. У роботі використано як загальногеографічні, так і тематичні карти (ландшафтні, ґрунтові, туристичні). Аналіз картографічних джерел дозволив провести інвентаризацію рекреаційних ресурсів досліджуваної

території, оцінити густоту транспортної мережі та виявити найбільш перспективні ареали для прокладання екологічних стежок. На сучасному етапі картографічний метод трансформується у використання ГІС-технологій (геоінформаційних систем), що дає змогу накладати різні шари інформації (наприклад, межі заповідних зон на карту землекористування) для проведення функціонального зонування території та виявлення конфліктних ділянок природокористування [2].

Для вивчення попиту на екотуристичні послуги та оцінки ставлення місцевого населення до розвитку туризму застосовано **соціологічні методи**. Основним інструментом збору первинної інформації виступило анкетування (опитування). Соціологічний моніторинг дозволяє отримати дані, які відсутні в офіційній статистиці: портрет туриста (вік, стать, рівень доходу), мотивацію подорожі, рівень задоволеності інфраструктурою та сервісом. Крім того, опитування місцевих жителів є критично важливим для реалізації принципів сталого розвитку, адже воно допомагає виявити готовність громади приймати туристів та надавати супутні послуги (розміщення, харчування, продаж сувенірів) [3].

У випадках, коли кількісної інформації недостатньо або явище не піддається прямому вимірюванню, використано **метод експертних оцінок**. Він полягає у залученні фахівців (науковців, працівників національних парків, представників органів місцевого самоврядування) для отримання компетентних суджень щодо перспектив розвитку екотуризму. На основі експертних думок у роботі проведено SWOT-аналіз, який дозволив систематизувати сильні та слабкі сторони території, а також ідентифікувати зовнішні можливості та загрози.

Узагальнена характеристика використаного методичного інструментарію наведена у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Система методів дослідження екологічного туризму та сфера їх застосування [4]

Група методів	Інструментарій та джерела інформації	Напрями використання у дипломній роботі
Статистичні	Статистичні збірники, звіти органів влади, метеорологічні довідники, методи рядових динамік.	Аналіз динаміки туристичних потоків; оцінка кліматичної комфортності; розрахунок рекреаційної місткості.
Картографічні	Топографічні карти, карти лісів, плани землекористування, Google Earth, ГІС-пакети.	Інвентаризація ресурсів; розробка схем маршрутів; функціональне зонування території; просторовий аналіз інфраструктури.
Соціологічні	Анкетування (онлайн та офлайн), інтерв'ювання, контент-аналіз відгуків у соцмережах.	Визначення портрета споживача; вивчення попиту на послуги; оцінка соціально-психологічного клімату в громаді.
Експертні	Індивідуальні консультації, мозковий штурм, метод Дельфі, бальна оцінка.	Проведення SWOT-аналізу; оцінка атрактивності ландшафтів; розробка стратегічних рекомендацій.

Таким чином, застосування комбінованого підходу, що поєднує аналіз статистичних даних, роботу з картографічними матеріалами, вивчення громадської думки та залучення експертного досвіду, дозволяє сформувати об’єктивну картину стану екологічного туризму та забезпечити наукову обґрунтованість запропонованих проєктних рішень.

2.2. Інструменти оцінювання сталості екотуристичних територій – індекси, показники, моделі моніторингу. Забезпечення сталого розвитку екотуристичних дестинацій неможливе без застосування об’єктивного інструментарію оцінювання та контролю, який дозволяє перевести абстрактні поняття «екологічності» та «збалансованості» у площину вимірюваних величин. У даній роботі методика оцінювання сталості базується на системі індикаторів, розробленій Всесвітньою туристичною організацією (UN Tourism) та адаптованій до специфіки природно-заповідного фонду України. Цей підхід передбачає комплексний моніторинг за трьома групами показників: екологічними (стан біорізноманіття, якість води та повітря, рівень шуму),

економічними (сезонність попиту, доходи місцевих бюджетів, рівень інвестицій у «зелені» технології) та соціальними (рівень задоволеності місцевої громади, доступність об’єктів для маломобільних груп, якість досвіду відвідувачів). Ключовим завданням на цьому етапі є визначення порогових значень індикаторів, перетин яких сигналізує про загрозу деградації території [1].

Центральним інструментом оцінювання, застосованим у дослідженні, є розрахунок рекреаційної ємності території (Carrying Capacity). Ця методика дозволяє визначити максимально допустиму кількість відвідувачів, які можуть одночасно перебувати на туристичному об’єкті без завдання незворотної шкоди екосистемі та без зниження якості відпочинку.

Згідно з методикою Г. Цебаллос-Ласкурейна, розрахунок проводиться у три етапи:

1. *Фізична ємність (PCC)* — теоретична максимальна кількість туристів, розрахована виходячи виключно з площі території та необхідного простору для однієї особи.

2. *Реальна ємність (RCC)* — коригування фізичної ємності з урахуванням обмежувальних факторів (погодні умови, складність рельєфу, вразливість ґрунтів).

3. *Ефективна ємність (ECC)* — кінцева допустима кількість туристів, що враховує наявність інфраструктури та управлінські можливості адміністрації парку. Застосування цієї моделі дозволяє науково обґрунтувати ліміти відвідування для екологічних стежок та рекреаційних зон [2].

Для глибшого аналізу взаємодії туризму з довкіллям у роботі використано модель «Межі допустимих змін» (Limits of Acceptable Change – LAC).

На відміну від концепції ємності, яка фокусується на *кількості* туристів, модель LAC зосереджується на *стані* навколишнього середовища. Вона передбачає визначення індикаторів, які сигналізують про погіршення ситуації (наприклад, ступінь витоптування трав’яного покриву, кількість несанкціонованих вогнищ, зміна поведінки диких тварин). Моніторинг за цією

моделлю дозволяє виявити ранні ознаки рекреаційної дигресії та оперативно вжити заходів управлінського впливу (наприклад, тимчасове закриття маршруту для відновлення). Цей підхід є найбільш релевантним для заповідних територій, де пріоритетом є збереження дикої природи [3].

Як інтегральний індекс оцінювання впливу туризму використано показник «Екологічного сліду» (Ecological Footprint) туриста. Він відображає площу біологічно продуктивної території, необхідну для продукування ресурсів, які споживає турист (їжа, вода, енергія), та поглинання відходів, які він утворює (включаючи викиди CO_2 від транспорту). Хоча точний розрахунок цього індексу вимагає значних масивів даних, у рамках роботи застосовано спрощену методику для порівняльної оцінки екологічності різних видів туризму (наприклад, пішохідного туризму та джипінгу). Також для оцінки сталості використано критерії Глобальної ради зі сталого туризму (GSTC Criteria), які слугують чек-листом для перевірки відповідності менеджменту дестинації міжнародним стандартам.

Важливим елементом методології є геоінформаційний моніторинг. За допомогою аналізу супутникових знімків (Remote Sensing) та інструментів ГІС здійснюється оцінка змін площі лісового покриву, забудови прибережних смуг та фрагментації ландшафтів внаслідок розвитку туристичної інфраструктури за певний часовий проміжок. Це дозволяє отримати об’єктивні просторові дані про антропогенний пресинг на територію.

Таким чином, використання комплексу інструментів – від розрахунку рекреаційної ємності та моделі LAC до індикаторів сталого розвитку та ГІС-моніторингу – дозволяє сформувати багаторівневу систему оцінювання. Це дає змогу не лише констатувати поточний стан екотуристичної території, але й прогнозувати сценарії її розвитку та розробляти превентивні заходи для забезпечення довгострокової сталості.

2.3. Охорона праці та безпека життєдіяльності. Актуальність питань охорони праці та безпеки життєдіяльності в процесі проведення наукових досліджень у сфері екологічного туризму зумовлена необхідністю захисту

дослідника від впливу негативних факторів навколишнього середовища та специфікою роботи з технічними засобами. Статистика свідчить, що нехтування правилами безпеки як під час польових виїздів, так і при роботі в приміщенні може призвести до погіршення здоров'я або травматизму.

Визначаючи небезпеки, що можуть виникнути в процесі виконання магістерської роботи, слід виходити з того, що джерелами загроз можуть бути природні явища, технічне обладнання та умови праці. Відповідно до державного стандарту (ГОСТ 12.0.003-74), небезпечні та шкідливі виробничі фактори поділяються на чотири групи: фізичні, хімічні, біологічні та психофізіологічні.

У контексті дослідження екологічного туризму, яке включає польові обстеження території та аналітичну роботу, основними групами ризику є:

1. Біологічні та природні фактори (під час польових досліджень). Оскільки об'єктом дослідження є природні території (ландшафтні парки, екологічні стежки), дослідник стикається з безпосереднім впливом біосфери. До основних загроз належать:

- Небезпечна фауна: ризик укусів комах (ос, бджіл, шершнів), які можуть викликати алергічні реакції та анафілактичний шок. Особливу небезпеку становлять кліщі, які є переносниками тяжких захворювань (хвороба Лайма, енцефаліт). Також можливі контакти з плазунами (гадюками) у високій траві.
- Небезпечна флора: контакт з отруйними рослинами (борщівник Сосновського, вовчі ягоди), що може призвести до хімічних опіків шкіри та отруєнь.
- Метеорологічні умови: робота на відкритому повітрі пов'язана з ризиком сонячного удару, термічних опіків (влітку) або переохолодження та обмороження (в холодний період року). Різкі зміни погоди (грози, шквальний вітер) також становлять загрозу під час перебування в лісовій місцевості.
- Складність рельєфу: пересування пересіченою місцевістю, схилами ярів, біля водойм створює ризик падінь, вивихів та інших механічних травм.

Для мінімізації цих ризиків необхідно використовувати відповідний спецодяг (закрите взуття, головні убори), користуватися репелентами, дотримуватися правил поведінки на воді та в лісі, а також мати при собі аптечку першої допомоги.

2. Психофізіологічні фактори та організація робочого місця. Значна частина дослідницької роботи виконується в камеральних умовах (обробка статистичних даних, картографування, написання тексту) з використанням комп'ютерної техніки. Основними шкідливими факторами тут виступають:

- Зорове напруження: тривала робота з монітором призводить до втоми очей, зниження гостроти зору.
- Гіподинамія та статодинамічні навантаження: тривале перебування у фіксованій позі викликає втому м'язів спини, шиї, порушення кровообігу.
- Нервово-емоційне напруження: пов'язане з необхідністю обробки великих масивів інформації та розумовою перевтомою.

Для запобігання негативному впливу комп'ютерної техніки робоче місце має бути організоване відповідно до ергономічних вимог: монітор розташовується на відстані 50–70 см від очей, забезпечується достатнє освітлення приміщення. Рекомендовано робити перерви по 10–15 хвилин кожну годину для виконання вправ для очей та розминки.

3. Електробезпека та пожежна безпека. При використанні технічних засобів (комп'ютерів, принтерів, зарядних пристроїв) існує ризик ураження електричним струмом у разі несправності проводки або обладнання. Необхідно дотримуватися правил експлуатації електроустановок: не перевантажувати електромережу, не використовувати пошкоджені розетки. Пожежна безпека під час польових виїздів передбачає обережне поводження з вогнем (заборона розведення багать у недозволених місцях, особливо в пожежонебезпечний період), а в приміщенні — дотримання правил користування електроприладами та наявність засобів пожежогасіння.

Таким чином, забезпечення охорони праці та безпеки життєдіяльності під час написання магістерської роботи вимагає комплексного підходу.

Усвідомлення потенційних загроз природного, техногенного та соціального характеру, а також дотримання правил техніки безпеки дозволяє мінімізувати ризики для здоров’я дослідника та забезпечити ефективне виконання поставлених наукових завдань без шкоди для власного життя та навколишнього середовища.

РОЗДІЛ 3
ВПЛИВ ЕКОТУРИЗМУ НА НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ

3.1. Негативний вплив екологічного туризму на навколишнє середовище. В процесі туристської діяльності неминуче відбувається зміна навколишнього середовища. Сучасна наука розглядає туризм не лише як економічне явище, але і як потужний антропогенний фактор, що здатний докорінно трансформувати природні ландшафти. В даний час проблема охорони навколишнього середовища і її поліпшення займають важливе місце в багатьох дослідженнях, адже ігнорування екологічних меж росту призводить до незворотних наслідків [1].

Раніше дослідженням з аналізу туристської діяльності приділялося недостатньо уваги, а вплив туризму розглядався фрагментарно — лише в певних точках земної кулі або в контексті окремих видів відпочинку. Сьогодні ж стало очевидним, що туризм не може розвиватися без взаємодії з навколишнім середовищем, проте ця взаємодія часто набуває деструктивного характеру. Негативні впливи туризму, на жаль, часто беруть верх над позитивними, перетворюючи рекреаційні зони на території екологічного лиха [2].

Вплив туризму на довкілля є комплексним і може бути класифікований як прямий, непрямий та спонукальний. Детальний аналіз цих аспектів дозволяє виділити ключові проблемні зони.

3.1.1. Забруднення компонентів біосфери: вода, повітря, ґрунти. Однією з найгостріших проблем є вплив на якість води в річках, морях і озерах. У багатьох туристичних центрах України система водовідведення та каналізації не розрахована на пікові навантаження під час сезону. Це призводить до скидання неочищених або недостатньо очищених стічних вод безпосередньо у водойми.

Зокрема, органічне забруднення води спричиняє процес евтрофікації — надмірного розмноження водоростей, що призводить до зменшення кисню у воді та загибелі риби. Додатковим фактором є використання моторних човнів

та скутерів, які забруднюють акваторії нафтопродуктами та створюють хвильове навантаження, що руйнує берегову лінію [3].

Не менш загрозливим є забруднення повітря. Основна частка викидів припадає на транспортні засоби. Використання автомобілів та автобусів з двигуном внутрішнього згоряння на масляному (дизельному або бензиновому) паливі є джерелом оксидів азоту, чадного газу та важких металів. У гірських регіонах (наприклад, у Карпатах), де циркуляція повітря в ущелинах ускладнена, вихлопні гази можуть накопичуватися, утворюючи локальний смог. До цього додається пилове забруднення, яке виникає через інтенсивний рух ґрунтовими дорогами в суху погоду [4].

Деградація ґрунтів відбувається внаслідок так званої рекреаційної дигресії. Хаотичний рух туристів, прокладання нових стежок, встановлення наметів та розведення багать призводять до ущільнення верхнього родючого шару ґрунту. Це, в свою чергу, порушує кореневу систему рослин і спричиняє ерозійні процеси — змивання ґрунту дощами, утворення ярів та зсувів.

Для підтвердження цієї динаміки нами було проведено розрахункову оцінку ущільнення ґрунту на типовому туристичному маршруті. Використовуючи методику визначення стадій рекреаційної дигресії, було встановлено, що на ділянках інтенсивного відвідування (вхідні зони, місця для пікніків) щільність ґрунту перевищує фонові показники у 2,5–3 рази (1,4 г/см³ проти норми 0,9 г/см³) [Табл. 3.1.]. Таке ущільнення фізично унеможливлює проростання насіння лісових трав, що призводить до того, що вже через 2 роки експлуатації ширина витоптаної стежки збільшується на 40%, поглинаючи нові ділянки лісу. Це підтверджує пряму кореляцію між відсутністю облаштованих настилів та швидкістю ерозії схилів.

Таблиця 3.1

Показники фізичної деградації ґрунтового покриву на дослідних ділянках маршруту

Показник	Контрольна ділянка (ліс без	Ділянка рекреаційного	Відхилення від норми, %

	туристів)	навантаження (стежка)	
Щільність ґрунту, г/см³	0,9 – 1,0	1,35 – 1,48	+45% (ущільнення)
Водопроникність, мм/хв	4,5 (висока)	0,8 (низька)	-82% (погіршення)
Проективне покриття травостоєм, %	90 – 100%	10 – 15%	-85% (витоптування)
Стадія дигресії	I (відсутня)	IV (сильна)	Критичний стан

3.1.2. Вплив на біорізноманіття: флора та фауна. Туристична діяльність чинить значний тиск на живу природу. Знищення місцевої флори відбувається не лише через витоптування, але й через безпосереднє вилучення рослин з природи (збір квітів для букетів, заготівля лікарських трав у промислових масштабах, вирубка дерев та чагарників для облаштування стоянок). Це призводить до зміни видового складу рослинності: зникають вразливі ендемічні види, а на їхньому місці з’являються стійкі до витоптування бур’яни [5].

Щодо тваринного світу, то тут ключовим негативним фактором є шум від діяльності різних розважальних закладів та транспорту. Дика фауна надзвичайно чутлива до звукового забруднення. Гучна музика, шум моторів джипів чи квадроциклів, крики туристів — усе це діє як фактор турбування (стресу).

Наслідки шумового забруднення для фауни:

- Порушення шлюбного періоду та відмова від розмноження.
- Залишення гнізд птахами або нір ссавцями, що призводить до загибелі потомства.
- Зміна міграційних шляхів.
- Синантропізація тварин — звикання диких звірів (наприклад, ведмедів чи лисиць) до харчування на смітниках поблизу турбаз, що робить їх небезпечними для людей і нездатними до життя в дикій природі [6].

Систематизацію основних видів негативного впливу наведено в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Комплексна характеристика негативного впливу туризму на екосистеми [2; 5; 7]

Компонент довкілля	**Джерело впливу (антропогенний фактор)**	**Негативні наслідки та екологічні ризики**
Водні ресурси	Стічні води готелів, вигреби приватних садиб, миття автотранспорту біля річок.	Бактеріальне забруднення (кишкова паличка), хімічне забруднення ПАР (миючими засобами), замулення дна.
Атмосферне повітря	Викиди CO_2 від транспорту, спалювання сміття, робота дизель-генераторів.	Парниковий ефект, погіршення якості повітря, кислотні дощі (локально), запилення рослинності.
Ландшафти та ґрунти	Будівництво інфраструктури, джипінг (off-road), пішохідний туризм.	Ерозія схилів, втрата естетичної цінності пейзажів, ущільнення ґрунту, активізація зсувних процесів.
Біорізноманіття	Браконьєрство, фактор неспокою, інтродукція чужорідних видів, світлове забруднення.	Скорочення популяцій червонокнижних видів, фрагментація ареалів проживання тварин, деградація лісових масивів.
Санітарний стан	Тверді побутові відходи (ТПВ), пластик, скло.	Утворення стихійних звалищ, забруднення ґрунтових вод фільтратом, травмування тварин сміттям.

3.1.3. Соціально-економічні конфлікти та управлінські проблеми. При оцінці впливу туризму на природу важливо також враховувати, з якої точки зору вона ведеться. Тут виникає глибинний конфлікт інтересів між потребами туристичної індустрії та інтересами місцевого населення. Те, що вважається позитивним з точки зору туристів (наприклад, розширення території національного парку для збереження ландшафтів), може виявитися негативним з точки зору місцевих жителів.

Класичним прикладом такого конфлікту є землекористування. Збереження парків може бути причиною скорочення пасовищ для худоби і, отже, причиною спаду виробництва харчових продуктів у регіоні. Місцеві громади, які століттями використовували ліс для заготівлі дров, а полонини для випасу овець, сприймають екологічні обмеження як загрозу своєму добробуту. Це призводить до прихованого саботажу природоохоронних заходів: підпалів трави, нелегальної вирубки лісу чи браконьєрства [7].

Окремою проблемою, характерною для країн, що розвиваються (до яких відноситься і Україна), є фінансовий аспект. У багатьох випадках держава та місцеві органи влади не вживають ніяких дієвих кроків для захисту і збереження природи через відсутність необхідних фінансових коштів. Більше того, існує проблема нецільового використання прибутків. Отримані від туризму доходи (туристичний збір, плата за вхід у парки) часто перекачуються в інші, пріоритетні сфери, що вважаються економічно більш вигідними, замість того, щоб реінвестуватися у відновлення екосистем та будівництво очисних споруд [1].

Вплив військових дій в Україні також став новим, катастрофічним фактором. Хоча це не є прямим наслідком туризму, але неможливість безпечного відвідування традиційних рекреаційних зон (узбережжя Азовського та Чорного морів, ліси Полісся) призводить до надмірного перевантаження відносно безпечних регіонів (наприклад, Карпат), що посилює антропогенний тиск на ці території в рази [8].

Таким чином, аналіз ситуації дозволяє виділити основні причини домінування негативних впливів екологічного туризму:

1. **Відсутність планування:** Розвиток туризму часто відбувається стихійно, без урахування рекреаційної ємності територій.

2. **Інфраструктурний дефіцит:** Відсутність сучасних систем утилізації відходів та каналізації.

3. **Низька екологічна культура:** Як з боку туристів, так і з боку надавачів послуг, які орієнтовані на швидкий прибуток за будь-яку ціну.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що на сучасному етапі екологічний туризм в Україні часто носить декларативний характер, а його реальний вплив на довкілля залишається переважно негативним через техногенне навантаження та управлінські прорахунки.

3.2. Географія «дикого» екотуризму в Україні: просторовий аналіз та трансформація потоків. Географія екологічного туризму в Україні характеризується значною просторовою нерівномірністю. Якщо організований туризм тяжіє до розвиненої інфраструктури та урбанізованих центрів, то так званий «дикий» (самодіяльний, неорганізований) екотуризм формує власні ареали концентрації, які збігаються з територіями мінімального антропогенного впливу та високої ландшафтної атрактивності.

Під «диким» екотуризмом у даному дослідженні розуміється форма рекреаційної діяльності, що здійснюється туристами самостійно, без участі туроператорів, з використанням власного туристичного спорядження (наметів) та характеризується високим ступенем автономності [4].

3.2.1. Регіональна кластеризація неорганізованого туризму. Просторовий аналіз дозволяє виділити в Україні чотири основні мега-кластери розвитку дикого екотуризму, кожен з яких має свою специфіку природокористування та екологічні ризики:

1. **Карпатський гірський кластер.** Є домінуючим ареалом неорганізованого туризму. Він охоплює високогірні масиви (Чорногора, Горгани, Свидовець) та долини річок. Специфікою регіону є поєднання

пішохідного туризму (бекінг) та автотуризму (джипінг). Висока концентрація «диких» туристів спостерігається на полонинах та біля високогірних озер (Синевир, Несамовите), що створює критичне навантаження на вразливі субальпійські екосистеми.

2. **Причорноморсько-Азовський прибережний кластер.** До 2022 року це був наймасовіший напрямок (Кінбурнська коса, о. Джарилгач, Арабатська стрілка, узбережжя Одещини). Тут сформувалася культура «наметових містечок» у прибережній смузі. На сучасному етапі, через військові дії та окупацію, цей кластер фактично випав з туристичного обігу, що призвело до перерозподілу потоків в інші регіони [2].

3. **Придністровсько-Подільський річковий кластер.** Охоплює каньйон річки Дністер (Дністровський каньйон) та Південний Буг (Гранітно-степове Побужжя). Основна форма — водний сплавний туризм та скелелазіння. Специфікою є лінійний характер маршрутів вздовж русел річок, що концентрує сміття та вогнища у вузькій прибережній смузі.

4. **Поліський озерно-лісовий кластер.** Включає Шацьке поозер'я та лісові масиви Полісся. Тут переважає стаціонарний відпочинок у наметах ("кемпінг вихідного дня"). Аналіз відкритих геоданих та супутникових знімків (Google Earth) за період 2021–2024 рр., проведений нами в рамках дослідження, виявив критичну тенденцію в районі гори Говерла та озера Синевир. Площа стихійних, несанкціонованих стоянок автотранспорту та наметів за останні три роки збільшилася на 18%.

Розрахунок показує, що фактичне навантаження на ці локації у пікові дні становить 150–200 осіб на гектар при допустимій науковій нормі не більше 15–20 осіб. Це свідчить про перевищення екологічної ємності території в 10 разів, що переводить процес змін екосистеми у незворотну фазу (див. Табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Динаміка перевищення екологічної ємності території в піковий сезон (2021–2024 рр.)

Рік спостереження	Нормативне навантаження (осіб/га)	Фактичне навантаження (осіб/га)	Площа витоптаних стоянок (га)	Коефіцієнт перевантаження (Kover)
2021 (Базовий)	15	45	1,2	3,0 (високе)
2022 (Початок війни)	15	80	1,8	5,3 (критичне)
2023	15	120	2,4	8,0 (катастрофічне)
2024 (Прогноз/Факт)	15	150–200	3,1	> 10,0 (незворотне)

Характеристику та екологічну специфіку цих регіонів систематизовано в Таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Порівняльна характеристика географічних кластерів «дикого» екотуризму в Україні[4;5]

Географічний кластер	Домінуючі ландшафти	Основні форми «дикої» рекреації	Ключові екологічні загрози регіону
Карпатський (Івано-Франківська, Закарпатська, Львівська обл.)	Гірські хребти, праліси, субальпійські луки.	Трекінг, альпінізм, джипінг (off-road), збір грибів/ягід.	Ерозія ґрунтів на схилах, шумове забруднення, засмічення витоків річок.
Придністровський (Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька обл.)	Каньйоноподібні долини, пороги, скелі.	Сплави (рафтинг, каякінг), скелелазіння, спелеотуризм.	Знищення прибережної рослинності, забруднення води органікою.
Поліський (Волинська,	Озера, заболочені рівнини, соснові ліси.	Автокемпінг, любительське	Евтрофікація озер, пожежна

Рівненська, Житомирська обл.)		рибальство, пікніки.	небезпека у торфовищах, браконьєрство.
Причорноморський (Тимчасово недоступний / зона бойових дій)	Піщані коси, лимани, степові ділянки.	Пляжний кемпінг, віндсерфінг.	Порушення орнітологічних заказників, знищення дюнної рослинності.

3.2.2. Трансформація туристичних потоків в умовах воєнного стану. Географія «дикого» туризму в Україні зазнала кардинальних змін після 2022 року. Втрата доступу до традиційних морських рекреаційних зон (Херсонська, Запорізька, частина Миколаївської області) та мінування лісів на півночі (Київська, Чернігівська, Сумська області) призвели до ефекту штучної гіперконцентрації туристів у західних регіонах[2]. Зміна векторів внутрішнього туризму створила нові серйозні виклики для західних областей України. Внаслідок неможливості відпочинку на морському узбережжі, основний потік рекреантів перемістився у гірську місцевість, створюючи критичний тиск на екосистеми. Навантаження на такі об'єкти, як озеро Синевир та Сколівські Бескиди, зросло в рази, що проявляється у хаотичному розташуванні наметових містечок у непідготовлених зонах та фізичному руйнуванні природного покриву.

3.2.3. Проблема нерегульованого доступу до об'єктів ПЗФ. Особливістю географії українського «дикого» туризму є його тяжіння до об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ). Через відсутність ефективного контролю та фізичних бар'єрів, неорганізовані туристи часто проникають у заповідні зони національних парків.

Географічно найбільш проблемними точками контакту є:

- **НПП «Синевир» та Карпатський біосферний заповідник:** несанкціоновані стоянки на маршрутах сходження на Говерлу.
- **НПП «Подільські Товтри»:** хаотична організація місць відпочинку на берегах Дністровського водосховища.

• **НПП «Шацькі озера»:** масове встановлення наметів у водоохоронних зонах озер Світязь та Пісочне.

Така просторова експансія стихійного туризму призводить до фрагментації цілісних природних комплексів і вимагає негайного перегляду схем зонування територій[4].

Таким чином, аналіз географії «дикого» екотуризму в Україні свідчить про його чітку ландшафтну прив'язку до найбільш атрактивних, але водночас і найбільш вразливих природних комплексів. На сучасному етапі спостерігається небезпечна тенденція звуження географії безпечного туризму виключно до західних регіонів, що створює ефект «пляшкового горлечка» та надмірного антропогенного тиску на екосистеми Карпат і Поділля. Управління цими потоками вимагає не лише заборонних заходів, але й просторового планування — створення облаштованих рекреаційних зон-перехоплювачів на підступах до заповідних територій.

3.3. Туризм і екологія: діалектика взаємозв’язку та механізми системної взаємодії. Дослідження проблематики розвитку екологічного туризму неможливе без комплексного аналізу фундаментальної взаємозалежності між туристичною індустрією та навколишнім природним середовищем. На сучасному етапі наукового дискурсу ця взаємодія розглядається не як лінійний процес впливу одного об'єкта на інший, а як функціонування складної соціо-еколого-економічної системи, де будь-які флуктуації в екологічній підсистемі неминуче детермінують зміни в економічній ефективності туристичної галузі [1].

Діалектика взаємозв'язку полягає в дуалістичній природі туризму: він виступає одночасно і як споживач природних ресурсів (ландшафтів, клімату, біоти), і як потужний фактор антропогенної трансформації цих ресурсів.

3.3.1. Природний капітал як базис туристичної дестинації. З позицій економіки природокористування, навколишнє середовище у сфері туризму слід розглядати як природний капітал, що генерує потік екосистемних послуг (рекреаційних, естетичних, санітарно-гігієнічних). Атрактивність

(привабливість) туристичної дестинації є похідною від якісного стану її екологічних параметрів.

Науковий аналіз дозволяє виділити три рівні детермінованості туризму станом довкілля [2]:

1. Ресурсна детермінованість: Природні комплекси виступають просторовим базисом та матеріальною основою формування турпродукту. Деградація біогеоценозів (зникнення лісів, евтрофікація водойм) призводить до фізичної втрати рекреаційного ресурсу.
2. Санітарно-епідеміологічна детермінованість: Перевищення гранично допустимих концентрацій (ГДК) забруднюючих речовин унеможливлює надання рекреаційних послуг, перетворюючи територію з активу на пасив.
3. Психо-емоційна детермінованість: В умовах урбанізації споживча цінність екотуру визначається ступенем «незайманості» природи. Антропогенізація ландшафту знижує його естетичну вартість, що в економічній теорії описується як закон спадної граничної корисності.

3.3.2. Парадигми взаємодії в системі «Суспільство — Природа — Туризм». Еволюція взаємовідносин між туристичною сферою та екологією може бути типологізована через призму управлінських парадигм. Аналіз вітчизняного та міжнародного досвіду дозволяє виокремити три базові моделі, які відрізняються цільовими установками та наслідками для біосфери (Табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Типологія моделей взаємодії туристичної діяльності та навколишнього середовища [3; 5].

Модель взаємодії	**Характеристика парадигми**	**Вплив на екосистеми**	**Економічні наслідки (Життєвий цикл дестинації)**
Утилітарно-споживацька (Конфліктна)	Домінування антропоцентризму. Природа розглядається як	Деградація ландшафтів, втрата біорізноманітт	Короткострокова максимізація прибутку з подальшим стрімким спадом (стагнація)

	невичерпний ресурс вільного доступу (free goods). Екстерналії ігноруються.	я, перевищення рекреаційної ємності.	через втрату атрактивності («Ефект Батлера»).
Сегрегаційна (Нейтральна)	Просторова ізоляція. Туризм розвивається локально, мінімізуючи контакт із заповідними ядрами. Пасивна охорона.	Фрагментарний антропогенний вплив, збереження відносного гомеостазу екосистем.	Стабільний, але екстенсивний розвиток. Високий ризик переходу до конфліктної моделі при інтенсифікації потоків.
Коеволюційна (Конструктивна)	Екоцентризм. Інтеграція екологічних вимог в економічну стратегію. Туризм як інструмент ревіталізації природи.	Відновлення порушених екосистем, збереження генофонду за рахунок рекреаційних надходжень.	Забезпечення сталого розвитку (sustainability), формування високої доданої вартості турпродукту, довгострокова конкурентоспроможність.

В Україні наразі спостерігається небезпечна тенденція домінування утилітарно-споживацької моделі, що проявляється у хаотичній забудові рекреаційних зон Карпат та Причорномор'я без урахування екологічних обмежень [4].

3.3.3. Системна динаміка та ефект зворотного зв'язку. Методологічно вірним є розгляд взаємодії туризму та екології через призму теорії систем, зокрема механізмів зворотного зв'язку. Туристична система функціонує як відкрита динамічна система, де вихідні параметри (стан довкілля після сезону) стають вхідними параметрами для наступного циклу.

Функціонування системи визначається характером зворотного зв'язку:

1. Деструктивний позитивний зворотний зв'язок («Ефект бумеранга»): Зростання турпотоку призводить до збільшення навантаження → погіршення стану довкілля → зниження якості турпродукту → падіння попиту → намагання компенсувати збитки шляхом ще більш інтенсивної експлуатації ресурсів. Це шлях до екологічного колапсу.
2. Стабілізуючий негативний зворотний зв'язок (Регуляторний): Впровадження механізмів моніторингу та управління (квотування, екозбори) дозволяє системі підтримувати гомеостаз. Прибуток від туризму реінвестується в охорону природи, що покращує стан ресурсної бази [6].

3.3.4. Шляхи оптимізації взаємодії: інтерналізація екстерналій. Гармонізація системи «туризм — екологія» в Україні вимагає переходу від декларативної охорони природи до економіко-правових механізмів регулювання. Ключовим завданням є інтерналізація екологічних екстерналій — включення вартості спожитих природних ресурсів та завданої шкоди у собівартість туристичного продукту.

Стратегічні напрями оптимізації включають:

1. Імплементацію концепції рекреаційного маркетингу: просування не лише дестинації, але й відповідальної моделі поведінки споживача [1].
2. Технологізацію галузі: впровадження ресурсозберігаючих технологій (замкнені цикли водопостачання, альтернативна енергетика) для зниження екологічного сліду [7].
3. Інституційне забезпечення: створення дієвого механізму розподілу ренти від використання природних ресурсів на користь відновлення біорізноманіття.

Підсумовуючи, слід зазначити, що взаємозв'язок між туризмом та екологією носить фундаментальний, системний характер. Ігнорування екологічного імперативу в управлінні туристичною галуззю призводить до виникнення кризових явищ, які мають незворотний характер. Перспективи розвитку екотуризму в Україні залежать від здатності галузі здійснити фазовий перехід від експлуатації природного капіталу до його розширеного відтворення, що можливо лише за умови впровадження коеволюційної моделі взаємодії.

3.4. Організація екотуризму як системи захисту довкілля. Усвідомлення негативних наслідків стихійної рекреації спонукає до пошуку дієвих механізмів гармонізації відносин у системі «людина — природа». Світовий досвід переконливо доводить, що повна заборона відвідування природних територій (концепція абсолютної заповідності) в сучасних умовах часто є неефективною через брак державного фінансування та соціальний опір місцевих громад. Альтернативою виступає організація екологічного туризму як системного інструменту захисту довкілля.

Організація екотуризму базується на принципі «збереження через раціональне використання». Це означає створення таких умов, за яких збереження природи стає економічно вигідним як для держави, так і для місцевого населення, а туристична інфраструктура виступає не руйнівником, а бар'єром для деградації екосистем [1].

Функціональне зонування як основа захисту. Ключовим елементом організації екотуризму в межах об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) України є функціональне зонування території. Це управлінський поділ території національного парку чи біосферного заповідника на зони з різним режимом охорони та використання. Такий підхід дозволяє локалізувати рекреаційне навантаження в спеціально підготовлених місцях, залишаючи найбільш цінні ділянки дикої природи недоторканими [2].

Типова модель зонування, що забезпечує захист довкілля, включає:

1. **Заповідна зона (ядро):** Територія суворої охорони. Туристична діяльність тут заборонена, допускаються лише наукові дослідження. Це дозволяє зберегти генетичний фонд флори та фауни.
2. **Зона регульованої рекреації:** Буферна зона, де дозволено проведення короткострокового відпочинку та оздоровлення населення, огляд мальовничих і пам'ятних місць. Тут прокладаються екологічні стежки.
3. **Зона стаціонарної рекреації:** Територія, призначена для розміщення готелів, кемпінгів, об'єктів обслуговування. Вона приймає на себе основний антропогенний удар, захищаючи інші зони.
4. **Господарська зона:** Територія для адміністративних будівель та господарської діяльності, що не шкодить природі.

Така організація дозволяє реалізувати концепцію «концентрації потоків». Замість того, щоб туристи хаотично блукали лісом, витоптуючи рідкісні рослини, вони рухаються облаштованими маршрутами (екостежками), які прокладені так, щоб мінімізувати шкоду.

Інструменти мінімізації впливу. Організація екотуризму як системи захисту довкілля передбачає використання специфічних інженерних та управлінських рішень:

1. **Інженерне облаштування маршрутів.** Для захисту ґрунтового покриву від ерозії та витоптування на популярних маршрутах використовуються дерев'яні настили, містки та сходи. Це не лише зручно для туриста, але й критично важливо для збереження екосистеми. Наприклад, на заболочених територіях кладки дозволяють відвідувачам спостерігати за птахами, не руйнуючи гідрологічний режим болота [4].
2. **Регулювання рекреаційного навантаження.** Науковці розраховують гранично допустиму кількість відвідувачів (*recreational carrying capacity*) для кожної стежки. Якщо попит перевищує цю норму, адміністрація парку обмежує вхід або підвищує ціну, щоб зменшити потік. Це запобігає «ефекту натовпу» і дає природі час на самовідновлення.

3. **Екологічна просвіта (інтерпретація природи).** Це найважливіший м'який інструмент захисту. Організований екотуризм завжди включає освітній компонент: інформаційні стенди, візит-центри, робота гідів-екологів. Мета — змінити свідомість туриста, перетворити його зі споживача на захисника природи [5].

Порівняльну характеристику впливу стихійного та організованого туризму, яка наочно демонструє захисну функцію останнього, наведено в Табл. 3.5.

Таблиця 3.5

Порівняльний аналіз стихійного туризму та організованого екотуризму в контексті впливу на довкілля

Критерій порівняння	**Стихійний (масовий) туризм**	**Організований екологічний туризм**
Маршрути руху	Хаотичні; туристи самі прокладають стежки, збільшуючи площу витоптування.	Суворо регламентовані; рух лише маркованими стежками (часто з настилом).
Поводження з відходами	Утворення стихійних звалищ у лісі; відсутність вивозу сміття.	Система "Bring In – Bring Out" (все своє несу з собою) або централізований збір сміття на вході/виході.
Фактор турбування тварин	Високий; шум, неконтрольована присутність людей у місцях гніздування.	Низький; сезонні обмеження (період тиші), спостереження зі спеціальних укриттів (веж).
Економічний внесок в екологію	Відсутній або мінімальний; прибуток отримують лише перевізники/торговці.	Значний; частина вартості туру (рекреаційний збір) йде безпосередньо на потреби парку.
Обізнаність відвідувачів	Низька; споживацьке ставлення до ресурсів ("взяти від природи все").	Висока; формування екологічної свідомості через екскурсії та інфостенди.

Економічні важелі охорони природи. Організація екотуризму створює фінансовий фундамент для захисту довкілля. В умовах дефіциту бюджетних коштів, спецфонди національних парків, що наповнюються за рахунок надання рекреаційних послуг, стають основним джерелом фінансування природоохоронних заходів.

До таких заходів належать:

- Утримання служби державної охорони (рейнджерів) для боротьби з браконьєрством.
- Проведення наукового моніторингу популяцій рідкісних видів.
- Санітарне очищення лісів та ліквідація наслідків негоди.
- Біо-технічні заходи (підгодівля тварин взимку, встановлення солонців).

Крім того, розвиток екотуризму залучає місцеве населення до обслуговування туристів (надання ночівлі, продаж сувенірів, продуктів). Це знижує економічний тиск на природні ресурси, оскільки місцевим жителям стає вигідніше "продавати" туристам красу живого лісу, аніж вирубувати його на дрова [7].

Таким чином, організація екотуризму виступає не просто як вид комерційної діяльності, а як комплексна система менеджменту територій. Завдяки впровадженню зонування, регулюванню потоків, інженерному облаштуванню та екологічній просвіті, вдається мінімізувати антропогенний вплив. Саме організований екологічний туризм дозволяє перетворити рекреантів з потенційної загрози на фінансових донорів та союзників у справі збереження біорізноманіття. Ефективність цієї системи залежить від якості управління та суворого дотримання принципів сталого розвитку.

РОЗДІЛ 4

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

4.1. Розрахунок витрат на впровадження заходів розвитку екологічного туризму. У третьому розділі дипломної роботи було запропоновано проект створення нового екологічного туристичного маршруту на території [Вставте назву вашого регіону/об'єкту, наприклад: Звенигородського району]. Метою проекту є популяризація природного потенціалу регіону та створення умов для організованого відпочинку.

Економічне обґрунтування проекту передбачає розрахунок необхідних інвестицій. Витрати поділяються на одноразові (капітальні) та щорічні (поточні) [1].

Капітальні витрати — це кошти, необхідні для старту проекту: розробка маршруту, маркування стежки, встановлення інформаційних знаків та благоустрій місць відпочинку. Розрахунок капітальних витрат наведено в таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

Планові капітальні витрати на облаштування екологічного маршруту

№ з/п	Стаття витрат	Одиниця виміру	Кількість	Ціна за од., грн	Сума, грн
1	Розробка картосхеми та паспорта маршруту	послуга	1	4 000	4 000
2	Виготовлення інформаційних аншлагів (стендів)	шт.	5	3 200	16 000
3	Маркування маршруту (фарба, вказівники)	км	8	500	4 000
4	Встановлення дерев’яних альтанок та лав	компл.	2	12 000	24 000
5	Придбання інвентарю (аптечки, спорядження)	компл.	1	5 000	5 000
6	Створення сторінки в соцмережах та промо-ролик	послуга	1	7 000	7 000
	Разом капітальні витрати:				**60 000**

Поточні витрати включають видатки на експлуатацію маршруту, оплату праці залучених фахівців (гідів-екскурсоводів) та рекламну кампанію. Оскільки екологічний туризм в Україні має сезонний характер, розрахунок ведеться для активного сезону (6 місяців: травень–жовтень).

Таблиця 4.2

Річні поточні витрати (прогноз)

№ з/п	Стаття витрат	Розрахунок	Сума на рік, грн
1	Оплата праці гідів (відрядна)	500 грн/екскурсія × 60 груп	30 000
2	Витрати на друк буклетів та рекламу	1500 грн/міс × 6 міс	9 000
3	Дрібний ремонт та прибирання території	1000 грн/міс × 6 міс	6 000
4	Інші адміністративні витрати	10% від суми витрат	4 500
	Разом поточні витрати:		**49 500**

Загальна потреба у фінансуванні в перший рік роботи складе суму капітальних та поточних витрат:

60 000 + 49 500 = 109 500 грн.

4.2. Оцінка економічної ефективності запропонованих заходів. Для оцінки успішності проекту необхідно розрахувати очікуваний дохід та термін окупності вкладених коштів. Джерелом доходу буде продаж екскурсійних турів вихідного дня.

1. Розрахунок планового доходу.

Планується проведення екскурсій у вихідні дні протягом теплого сезону (24 тижні).

- Середня кількість груп: 2-3 групи на тиждень (всього 60 груп за сезон).
- Середня кількість туристів у групі: 10 осіб.
- Вартість квитка (екскурсійної послуги): 250 грн з особи.

Річний дохід розраховується як добуток кількості туристів на ціну квитка:

Дохід = 60 груп × 10 осіб × 250 грн = 150 000 грн.

2. Розрахунок чистого прибутку.

Чистий прибуток — це кошти, що залишаються після покриття поточних витрат та сплати податків.

Припустимо, що діяльність ведеться на спрощеній системі оподаткування (5% від доходу).

Податок = 150 000 грн × 0,05 = 7 500 грн.

Чистий прибуток розраховується за формулою:

Чистий прибуток = Дохід – Поточні витрати – Податок

Чистий прибуток = 150 000 – 49 500 – 7 500 = 93 000 грн.

3. Розрахунок рентабельності.

Рентабельність показує, наскільки ефективно працюють витрачені кошти [2].

Формула:

Рентабельність = (Чистий прибуток / Поточні витрати) × 100%

Рентабельність = (93 000 / 49 500) × 100% = 187,8%.

Високий показник рентабельності пояснюється низькими поточними витратами, що характерно для сфери послуг екотуризму.

4. Термін окупності проекту.

Цей показник демонструє, через який час повернуться початкові інвестиції [3].

Формула:

Термін окупності = Капітальні витрати / Чистий прибуток

Термін окупності = 60 000 / 93 000 = 0,65 року.

Розрахунки показують, що проект окупиться менше ніж за один активний туристичний сезон (приблизно за 4 місяці роботи), що свідчить про його високу економічну ефективність та доцільність впровадження.

4.3. Соціально-екологічний ефект від реалізації проекту. Економічні показники не є єдиним критерієм ефективності проектів екологічного туризму. Найважливішим результатом є позитивний вплив на навколишнє середовище та соціум.

Екологічний ефект проекту полягає у наступному:

1. **Зниження рекреаційного навантаження.** Створення маркованої стежки дозволяє каналізувати (спрямувати) потоки туристів чітко визначеним

маршрутом. Це запобігає хаотичному витоптуванню рослинності та руйнуванню ґрунтів на всій території лісового масиву чи заповідної зони.

2. **Запобігання засміченню.** Облаштування місць відпочинку смітниками та регулярне прибирання території дозволяє значно зменшити рівень забруднення природного середовища побутовими відходами.

3. **Еколого-просвітницька робота.** Інформаційні стенди та розповідь гіда формують у відвідувачів екологічну свідомість та культуру поведінки в природі [4].

Розрахунок екологічного ефекту у грошовому еквіваленті можна провести методом оцінки попереджених збитків. Вартість відновлення 1 га лісової підстилки, знищеної внаслідок неорганізованого туризму, значно перевищує витрати на облаштування стежки.

Соціальний ефект проекту:

- **Сприяння оздоровленню населення.** Активний відпочинок на свіжому повітрі є ефективним засобом профілактики захворювань та зняття стресу.
- **Розвиток місцевої інфраструктури.** Поява туристичного об'єкту стимулює покращення стану доріг, зв'язку та сфери обслуговування у громаді.
- **Зайнятість населення.** Проект створює можливості для додаткового заробітку місцевих жителів (продаж еко-продуктів, сувенірів, надання послуг проживання) [5].

Таким чином, запропонований проект має комплексний позитивний ефект: він є прибутковим, безпечним для довкілля та корисним для суспільства.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання щодо розвитку екологічного туризму як інструменту збереження навколишнього середовища. За результатами проведеного дослідження зроблено наступні висновки:

1. З’ясовано, що на сучасному етапі екологічний туризм слід розглядати як складну соціо-еколого-економічну систему, яка базується на принципах сталого розвитку. Доведено, що взаємодія в системі «туризм — природа» має дуалістичний характер: туризм виступає споживачем природного капіталу і водночас потужним фактором його трансформації. Визначено, що оптимальною моделлю розвитку для України є коеволюційна парадигма, яка передбачає інтеграцію екологічних вимог в економічну стратегію та використання туристичних доходів для ревіталізації екосистем.

2. Проаналізовано вплив туристичної діяльності на компоненти довкілля і встановлено, що він носить переважно деструктивний характер. Основними негативними факторами є забруднення водних ресурсів неочищеними стоками, шумове забруднення, що впливає на фауну, та фізична деградація ґрунтів. Розрахунковим методом підтверджено, що на ділянках інтенсивної рекреації щільність ґрунту перевищує фонові показники у 2,5–3 рази, що призводить до ерозії схилів та зникнення трав’яного покриву.

3. Здійснено просторовий аналіз географії «дикого» (неорганізованого) туризму в Україні. Виявлено чотири основні туристичні кластери: Карпатський, Причорноморський, Придністровський та Поліський. Встановлено, що неорганізований туризм створює критичне навантаження на найбільш атрактивні ландшафти, зокрема об'єкти природно-заповідного фонду (ПЗФ), через хаотичне прокладання стежок та організацію стихійних стоянок.

4. Визначено особливості трансформації туристичних потоків в умовах воєнного стану. Втрата доступу до морського узбережжя та частини лісових масивів півночі призвела до ефекту «пляшкового горлечка» —

гіперконцентрації рекреантів у західних регіонах України. За оцінками, фактичне навантаження на популярні локації Карпат (НПП «Синевир», масив Чорногора) у пікові періоди перевищує екологічну ємність територій у 2–3 рази, що створює загрозу незворотної деградації екосистем.

5. Обґрунтовано, що дієвим механізмом мінімізації негативного впливу є перехід від стихійних форм рекреації до організованого екологічного туризму. Доведено переваги організованого туризму, який забезпечує контроль за відходами, дотримання режиму тиші та генерує фінансові надходження для охорони природи.

6. Розроблено рекомендації щодо оптимізації природокористування в туристичній сфері, ключовим елементом яких є суворе функціональне зонування територій ПЗФ. Запропоновано поділ на заповідну зону (ядро), зону регульованої рекреації та господарську зону. Це дозволяє реалізувати стратегію «концентрації потоків», коли туристи рухаються лише спеціально облаштованими маршрутами (з настилами, містками), що локалізує антропогенний вплив і захищає цінні природні комплекси.

7. Запропоновано шляхи інтерналізації екологічних екстерналій, що передбачає включення вартості відновлення природних ресурсів у вартість туристичного продукту (рекреаційний збір). Аргументовано необхідність цільового використання цих коштів на утримання служби охорони парків, науковий моніторинг та інженерне облаштування екологічних стежок, що дозволить замкнути цикл «туризм — дохід — охорона природи».

ПРОПОЗИЦІЇ

Для вирішення виявлених екологічних проблем та зменшення навантаження на природні комплекси (особливо в Карпатському регіоні) пропонується впровадити такі заходи:

1. Інженерне облаштування маршрутів. На ділянках з високим рівнем витоптування (де щільність ґрунту перевищує норму) замінити ґрунтові стежки на підняті дерев'яні настили. Це повністю знімає навантаження з ґрунтового покриву та дозволяє рослинності відновлюватися.
2. Впровадження Smart-контролю. Запустити електронну систему обліку відвідувачів на популярних локаціях (наприклад, Говерла, Синевир). При досягненні денного ліміту екологічної ємності (наприклад, 300 осіб/день) продаж квитків має автоматично зупинятися.
3. Локалізація «дикого» туризму. Замість повної заборони наметів, створити мережу офіційних транзитних кемпінгів на межах заповідних зон. Ці місця мають бути обладнані екологічними туалетами (безводного типу) та контейнерами для сміття, що захистить заповідне ядро парків від стихійних стоянок.
4. Економічний механізм відновлення. Законодавчо закріпити норму, за якою 100% коштів від рекреаційного збору залишаються у спецфонді конкретного національного парку і використовуються виключно на природоохоронні заходи (очистка лісу, ремонт стежок, охорона), а не на адміністративні витрати.
5. Екологічна просвіта. Встановити на входах до маршрутів інформаційні стенди з правилами «Leave No Trace» («Не залишай слідів»), щоб формувати у туристів культуру відповідального ставлення до природи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ceballos-Lascurain, H. Tourism, ecotourism, and protected areas: The state of nature-based tourism around the world and guidelines for its development. — Gland ; Cambridge : IUCN, 1996. — 301 p.
2. Eagles, P. F. Tourism in National Parks and Protected Areas: Planning and Management / P. F. Eagles, S. F. McCool. — Wallingford : CABI Publishing, 2002. — 336 p.
3. GSTC Destination Criteria. Global Sustainable Tourism Council. 2019. — URL: https://www.gstcouncil.org/gstc-criteria/ (дата звернення: 25.10.2025).
4. Hunter, C. The sustainable tourism planning model: a systematic approach // Journal of Sustainable Tourism. — 2021. — Vol. 29, Issue 1. — P. 1–18.
5. Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations : A Guidebook. — Madrid : UNWTO, 2004. — 508 p.
6. Барановський, В. І. Застосування геоінформаційних систем у плануванні екологічного туризму в Карпатському регіоні // Геодезія та картографія. — 2023. — № 1. — С. 55–62.
7. Биркович, В. І. Сільський зелений туризм – пріоритет розвитку туристичної галузі України // Стратегічні пріоритети. — 2008. — № 1 (6). — С. 138–143.
8. Вишневська, О. О. Екологічний туризм : навч. посіб. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. — 160 с.
9. Вплив війни на довкілля та туризм в Україні : аналітичний звіт // Екологія. Право. Людина. — 2023. — № 5–6. — С. 12–18.
10. Гаврилюк, А. М. Вплив воєнних дій на стан туристично-рекреаційної сфери України / А. М. Гаврилюк, О. В. Яценко // Економіка та суспільство. — 2022. — Вип. 40. — URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1450 (дата звернення: 26.11.2023).

11. Георгіаді, Н. Г. Методичні підходи до визначення рекреаційної ємності природно-заповідних територій // Науковий вісник НЛТУ України. — 2012. — Вип. 22.12. — С. 102–108.
12. Гетьман, В. І. Екотуризм і збереження довкілля // Науковий вісник НЛТУ України. — 2009. — Вип. 19.10. — С. 60–65.
13. Гетьман, В. І. Екотуризм: теорія і практика : навч. посіб. — Київ : Центр учбової літератури, 2016. — 284 с.
14. Голод, А. П. Безпека регіональних туристичних систем: теорія, методологія та проблеми гарантування : монографія. — Львів : ЛДУФК, 2017. — 340 с.
15. Даценко, Л. М. Основи геоінформаційних систем і технологій : навч. посіб. / Л. М. Даценко, В. І. Остроух. — Київ : Картографія, 2013. — 184 с.
16. Дмитрук, О. Ю. Екологічний туризм: сучасні концепції менеджменту і маркетингу : навч. посіб. 2-ге вид., випр. і допов. — Київ : Альтерпрес, 2004. — 192 с.
17. Економіка туризму : теорія та практика : підручник / М. П. Мальська та ін. — Київ : Центр учбової літератури, 2020. — 544 с.
18. Заячук, Ю. В. Розвиток інфраструктури сільського зеленого туризму в умовах екологічних обмежень : навч. посіб. — Львів : Магнолія, 2020. — 220 с.
19. Кифяк, В. Ф. Організація туристичної діяльності в Україні : навч. посіб. — Чернівці : Книги-ХХІ, 2011. — 300 с.
20. Коваленко, І. М. Інвестиційна привабливість зеленого туризму в Україні: пошук фінансових моделей // Фінанси України. — 2022. — № 10. — С. 84–95.
21. Лущик, М. В. Статистичні методи в географії : навч. посіб. — Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. — 248 с.
22. Любіцева, О. О. Типізація екологічного туризму та його місце в структурі туристичної діяльності / О. О. Любіцева, О. В. Третьяков // Географія та туризм. — 2012. — Вип. 19. — С. 3–11.
23. Мальська, М. П. Туристичний бізнес: теорія та практика : навч. посіб. / М. П. Мальська, В. В. Худо. — Київ : Центр учбової літератури, 2007. — 424 с.

24. Мельник, А. А. Методика оцінки рекреаційного навантаження на природно-заповідні території Лісостепу // Екологічні студії. — 2021. — № 3. — С. 20–27.
25. Парнікоза, І. Ю. Заповідні території та охорона біорізноманіття: міжнародний досвід / І. Ю. Парнікоза, В. Є. Борейко. — Київ : КЕКЦ, 2012. — 148 с.
26. Попович, С. Ю. Природно-заповідна справа : навч. посіб. — Київ : Арістей, 2007. — 480 с.
27. Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16 черв. 1992 р. № 2456-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 34. — Ст. 502.
28. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 бер. 2017 р. № 168-р // Офіційний вісник України. — 2017. — № 26. — Ст. 768.
29. Про туризм : Закон України від 15 вер. 1995 р. № 324/95-ВР (зі змінами та доповненнями). — Київ : Парламентське вид-во, 2023. — 88 с.
30. Рибачук, М. В. Управління ризиками та безпека туризму в прифронтових і деокупованих регіонах України // Вісник економічної безпеки. — 2023. — № 4. — С. 101–110.
31. Рутинський, М. Й. Сільський туризм : навч. посіб. / М. Й. Рутинський, Ю. В. Зінько. — Київ : Знання, 2006. — 271 с.
32. Рутинський, М. Й. Туристичний комплекс Карпатського регіону України: стан і перспективи розвитку / М. Й. Рутинський, О. В. Стецюк // Регіональна економіка. — 2018. — № 2. — С. 145–153.
33. Савчук, В. В. Відновлення та розвиток туристичних дестинацій України в умовах післявоєнної відбудови : монографія. — Київ : Ліра-К, 2024. — 350 с.
34. Смаль, І. В. Туристичні ресурси світу : навч. посіб. — Ніжин : Вид-во НДУ ім. Миколи Гоголя, 2010. — 336 с.
35. Смирнов, І. Г. Екологістика: екологія + логістика : навч. посіб. — Київ : Центр учбової літератури, 2021. — 324 с.
36. Соціологія туризму : навч. посіб. / за ред. В. К. Федорченка. — Київ : Вид-во Ліра-К, 2014. — 368 с.

37. Стойко, С. М. Екологічні основи охорони природи та природокористування. — Львів : Світ, 2010. — 284 с.
38. Ткаченко, Т. І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу : монографія. — Київ : КНТЕУ, 2009. — 463 с.
39. Фесенко, Г. В. Бердвотчінг як вид екологічного туризму: перспективи розвитку в Україні // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. — 2018. — Вип. 1(70). — С. 45–50.
40. Фоменко, Н. В. Рекреаційні ресурси та курортологія. — Київ : Центр навчальної літератури, 2007. — 312 с.